

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Gelre : dynastie, land en identiteit in de late middeleeuwen

Noordzij, G.A.

Citation

Noordzij, G. A. (2008, September 11). *Gelre : dynastie, land en identiteit in de late middeleeuwen*. Verloren, Hilversum. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/13095>

Version: Corrected Publisher's Version

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/13095>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Inleiding

Politieke gemeenschap en identiteit in de late middeleeuwen

1 “*Rasche peerden, scherpe swerden*”

"Dat lantjen van Gelder dat leyter rebel,
Het gaet met u verlooren, jae verlooren",

zongen de Hollanders aan het begin van de zestiende eeuw.² De versregels zijn afkomstig uit een spotlied op hertog Karel van Gelre, die in de jaren 1510 verantwoordelijk was voor de plundering en brandschatting van diverse Hollandse steden en dorpen. In het eerste vers wordt, een beetje flauw, de Gelderse hertog gevraagd om de uit Holland meegeroofde koeien terug te geven:

"Gy hebter de Hollantsche koeyen gehaelt,
Wy komen om gelt, schiet dat gyse betaelt,
Oft brengt se weer ter weye, weer ter weye."

Karel van Gelre, zo gaat het lied verder, lag in zijn bed te rusten toen hij de Hollanders aan de deur hoorde kloppen. Hij had zich in de nesten gewerkt, want de graaf van Holland was keizer Karel V van Habsburg. Onmiddellijk zadelde de hertog zijn paard, reed naar zijn vriend, de koning van Frankrijk, en vroeg om militaire bijstand, om 20.000 knechten. "Wy souden so lustig vechten mette knechten", probeerde hij de Franse koning te overtuigen. De koning was echter voorzichtig; hij wilde geen oorlog met Karel V riskeren. Het land van Gelre, dat gaat met u verloren, gaf hij de hertog mee.

Het lied over het rebelse Gelre stond niet op zichzelf. Het hertogdom had in de zestiende eeuw een beroerd imago.³ De inwoners en hun hertog stonden te boek als boers, barbaars, oorlogszuchtig en rebels. 'Snaphanen' werden zij genoemd: rovers. Gelre was een land vol vrijbuiters en bandieten, met aan het hoofd Karel van Gelre en zijn vermaledijde veldheer Maarten van Rossum.⁴ In talloze zestiende-eeuwse geschiedwerken, liederen en pamfletten wordt dit beeld uitgedragen, en wordt de spot gedreven met Gelre. Bijzonder aanschouwelijk was in 1511 het Brusselse ijsfestijn, beschreven door Herman Pleij in zijn boek *De sneeuwpoppen van 1511*. Een van de toen opgerichte ijsbeelden stelde de Gelderse burcht Poederloijen voor. Vanuit deze burcht werden veelvuldig rooftochten ondernomen naar Holland en Brabant, totdat ze in 1508 door Habsburgse troepen werd verwoest. De commandant van Poederloijen, Hendrik Snijdwint, kwam daarbij om het leven. In het Brusselse ijsbeeld van Poederloijen zat Snijdwint verstopt terwijl hij zichzelf, zoals Pleij het uitdrukt, 'onderscheet'.⁵ Aan de andere kant van het intellectuele spectrum treffen we Desiderius Erasmus aan, die ook al weinig ophad met Gelre. Het hertogdom werd volgens hem bevolkt door oorlogszuchtige opscheppers, die vonden dat ze te weinig land bezaten. Alle Gelderse ridders verdienden de pijnbank, schreef hij met een knipoog.⁶

² Van 't Hooft, *Historieliederden*, 104-105.

³ Noordzij, 'Gelderse snaphanen'.

⁴ Over de negatieve beeldvorming rond Maarten van Rossum: Pleij, 'Anna Bijns als pamflettiste'.

⁵ Pleij, *Sneeuwpoppen*, 294-295.

⁶ Wesseling, 'Dutch proverbs', 102.

De negatieve beeldvorming was een gevolg van de vele oorlogen die de Gelderse hertogen, steden en ridders vanaf het einde van de vijftiende eeuw voerden met de Bourgondische en Habsburgse vorsten: achtereenvolgens Karel de Stoute, Maximiliaan, Philips de Schone en Karel V. De oorlogen kwamen voort uit het Gelderse verzet tegen de pogingen van de Bourgondische en Habsburgse vorsten om het hertogdom in hun bezit te krijgen en deel te laten uitmaken van de Bourgondische Nederlanden. De omringende landen ondervonden veel hinder van het oorlogsgeweld; regelmatig werden zij getroffen door plundertochten van Gelderse troepen. Pas met de verovering van het hertogdom door Karel V in 1543 kwam er een einde aan het geweld. Het oorlogszuchtige beeld bleef de Geldersen echter achtervolgen. In een gedicht uit circa 1560 waarin diverse landen worden gekarakteriseerd lezen we over Gelre:

"Hooghe peerden,
Blancke sweerden
Rasch van der hant,
Dat zijn de snaphane van Ghelderlant."⁷

Vechtlust was een typisch kenmerk van de Geldersman. De Vlaming wordt bijvoorbeeld getypeerd als een gierige vrek, en de Hollander als een levensgenieter die zich tegoed deed aan eten en drinken.

In Gelre zelf valt enige trots te bespeuren op het woeste en oorlogszuchtige imago. Geldersen waren sterk, dapper en gehecht aan vrijheid en onafhankelijkheid, zo lezen we bij diverse Gelderse geschiedschrijvers. De Zutphense auteur Konrad van Achterveld schreef in 1562 een geschiedwerk waarin hij Gelre trots afschilderde als een vrijgevochten land van dood, oorlog en rebellie.⁸ Een tijdgenoot, de Arnhemmer Henricus Aquilius, schreef met bewondering over hertog Karel van Gelre.⁹ Hij was geliefd bij zijn soldaten, onvermoeibaar in de strijd en spaarde niemand de oorlog. In 1520 karakteriseerde de van oorsprong Nijmeegse humanist Gerard Geldenhouwer de inwoners van zijn streek als dappere en sterke krijgers, in tegenstelling tot de verwende Hollanders.¹⁰ Kortom, de Geldersen waren van nature moedig, sterk en krijgslustig. Deze kwalificaties maakten deel uit van het vertoog over Gelre, en als zodanig van de Gelderse identiteit: het thema van dit boek.

De vraag die aan dit onderzoek ten grondslag ligt is: welk verband bestond er tussen de vorming van Gelre als politieke gemeenschap, en de vorming van een Gelderse politieke identiteit tussen 1100 en 1600? De relatie tussen die twee zullen we expliciet maken met behulp van de begrippen 'praxis', 'verbeelding' en 'identificatie'. Een Gelderse identiteit kon zich ontwikkelen door het voortdurend in elkaar grijpen van politiek handelen, beeldvorming en identificatie. De besproken beelden van, en identificaties met Gelre, waren bijvoorbeeld direct gerelateerd aan de oorlog om het voortbestaan van Gelre als onafhankelijk, zelfstandig hertogdom. De samenhang daartussen bepaalde op dat moment de Gelderse identiteit. We zullen verderop in de inleiding hierop terugkomen. Later in de inleiding zullen we bovendien de begrippen 'politieke gemeenschap' en 'politieke identiteit' nader definiëren.

Als startpunt van het onderzoek heb ik het jaar 1100 genomen. Tegen die tijd komen we voor het eerst graven tegen die zich 'van Gelre' noemden. Het eindpunt wordt gevormd door de Nederlandse Opstand, toen het hertogdom uiteenviel in twee delen. De noordelijke

⁷ Willems, 'Landkarakteristiek'.

⁸ Van Achterveld, *Chronicon seu commentarium*.

⁹ Aquilius, *Compendium chronici*, 48.

¹⁰ Geldenhouwer, *Lucubrationcula*, 42-43.

kwartieren gingen deel uitmaken van de Nederlandse Republiek; het zuidelijke kwartier werd onderdeel van de Spaanse, en later de Oostenrijkse Nederlanden.

In de paragrafen 2 en 3 richten we ons op de begrippen 'identiteit' en 'nationale identiteit'. Wat is hun betekenis en functie, en hoe verhouden zij zich tot onze vraagstelling? Vervolgens trachten we een conceptueel kader te scheppen voor het onderzoek naar de vorming van politieke identiteiten in de late middeleeuwen. In paragraaf 4 nemen we het begrip 'politieke identiteit' onder de loep. In de vijfde en laatste paragraaf behandelen we de concepten 'staat', 'politieke gemeenschap' en 'territorium', en de betekenis daarvan voor ons onderzoek.

2 Dynamische identiteit

Beeldvorming, praxis en identificatie

Identiteit is een veelgebruikte, maar moeilijk grijpbare term. Hij heeft te maken met beeldvorming, gevoelens van eigenheid, verbondenheid en solidariteit, de grenzen tussen wij en zij, met identificatie en zelfpresentatie. Maar hoe verhouden deze zaken zich tot elkaar, en hoe verhouden zij zich tot het begrip identiteit? Een inspirerende benadering biedt het artikel van Willem Frijhoff uit 1992 met als titel: 'Identiteit en identiteitsbesef. De historicus tussen verbeelding, benoeming en herkenning'. Identiteit heeft in dit artikel een dynamisch, procesmatig karakter. Het verwijst naar beeldvorming en handelen, waarbij verbeelding en praxis voortdurend op elkaar inwerken, in elkaar grijpen en zich op elkaar afstemmen. Identiteit is denken en doen, en wel in relatie tot jezelf, een groep, een cultuur, een godsdienst, een staat, of welke andere eenheid dan ook. Op grond van het onderscheid tussen verbeelding en praxis maakt Frijhoff onderscheid tussen identiteit en identiteitsbesef. In het eerste geval is er sprake van wisselwerking tussen verbeelding en praxis. In het tweede geval is er slechts sprake van verbeelding, van voorstellingen die geen relatie hebben met de fysieke, sociale of politieke werkelijkheid.

We richten ons eerst op het *identiteitsbesef*. Frijhoff onderscheidt drie elementen in de vorming van identiteitsbesef, namelijk: verbeelding, benoeming en herkenning.¹¹ Beelden van een groep ontstaan door een wisselwerking van interne en externe perceptie, door de wijze waarop leden van een groep zichzelf zien, en de wijze waarop anderen de groep zien. Zo werd hertog Karel van Gelre buiten zijn hertogdom afgeschilderd als een oorlogszuchtige roverhoofdman, terwijl hij daarbinnen werd getypeerd als een 'tweede Hercules', een dappere oorlogsheld. De interne en externe waarneming stemden zich op elkaar af.

Het tweede element is de benoeming van de beelden als kenmerk van de groep, de inpassing van deze beelden in een vertoog over de eigenheid van de groep. Ter illustratie verwijzen we naar de *Brevis Germanie descriptio* van de Duitse humanist Johannes Cochlaeus uit 1512, waarin de auteur diverse Germaanse landen en volken beschrijft. Gelre noemt hij 'Gelria pugnax': 'strijdbaar Gelre'. De Geldersen onderscheidden zich van andere volken door hun vechtlust. Vechtlust wordt zodoende benoemd als kenmerk van wat Gelre is.

Het derde element is herkenning, of toe-eigening.¹² Identiteitsbesef houdt in dat mensen zich herkennen in de beelden of stereotypen van hun groep, in het vertoog over de eigenheid van hun groep. Een voorbeeld hiervan is de bovengenoemde Zutphense geschiedschrijver Konrad van Achterveld. Gelre stelt hij voor als een ruw land van oorlog en

¹¹ Vgl. Frijhoffs benadering van het begrip heilig: *Heiligen, idolen, iconen*, 20.

¹² Vgl. Frijhoff, 'Toeëigening als vorm van culturele dynamiek'; Frijhoff, 'Toeëigening: van bezitsdrang naar betekenisgeving'.

strijd. Oorlog zat de Geldersen in het bloed. Van zijn eigen persoon zet de auteur een voorstelling neer die samenvalt met zijn Gelre-beeld. Trots schrijft Van Achterveld dat hij lange tijd als soldaat de kost heeft verdiend, gehard is in bloedige veldslagen, en veel ervaring heeft opgedaan in het krijgsbedrijf.¹³ In zijn eigen beleving was Konrad van Achterveld zo Gelders als een mens maar zijn kon.

Hoewel de elementen verbeelding, benoeming en herkenning analytisch van elkaar onderscheiden kunnen worden, lopen ze in de praktijk voortdurend door elkaar heen en in elkaar over. Ditzelfde geldt voor het onderscheid tussen beeld en praxis, waarmee we bij het begrip *identiteit* zijn aanbeland. Identiteit houdt volgens Frijhoff in dat er samenhang is tussen de genoemde processen van verbeelding, benoeming en herkenning enerzijds, en het handelen anderzijds. Verbeelding, benoeming en herkenning hebben hun weerslag op het handelen, en omgekeerd: het handelen heeft zijn weerslag op de verbeelding, benoeming en herkenning. Verbeelding en praxis voegen zich naar elkaar.

Zo kunnen we het aan het begin van de inleiding besproken zestiende-eeuwse Gelre-beeld alleen begrijpen in samenhang met de politieke werkelijkheid van die dagen, met de tegenstelling tussen Gelre en Habsburg en de chronische staat van oorlog die deze met zich meebracht. Habsburg, in de persoon van Karel V, werd het toonbeeld van orde en gezag, of juist van onderdrukking en vrijheidsverlies; Gelre ging model staan voor oorlog en rebellie, of juist voor vrijheid, moed en onafhankelijkheid. De politieke elites van verschillende Gelderse steden herkenden zich in de beelden van strijd, vrijheid en onafhankelijkheid. Zij droegen deze beelden actief uit. Een voorbeeld hiervan is de inhuldiging in 1538 van Willem II, de opvolger van Karel van Gelre. Deze inhuldiging is beschreven door Konrad van Achterveld. De stad Roermond haalde de hertog in met soldaten die rode vaandels droegen: de kleur van bloed, verduidelijkt Van Achterveld. Er moest immers oorlog gevoerd worden om de vrijheid en onafhankelijkheid van het hertogdom te verdedigen. De stemming van de jonge hertog zal er niet beter op zijn geworden toen hij in Zutphen werd ontvangen door een roodbesmeurde gestalte die hem twee vaandels overhandigde.¹⁴ Zutphen en Roermond representeerden zich zo in overeenstemming met de beeldvorming.

De vraag die overblijft is hoe een persoonlijke identiteit zich verhoudt tot een groepsidentiteit, in ons geval de identiteit van de politieke gemeenschap Gelre. Een antwoord hierop biedt de *social identity theory*.¹⁵ Centraal hierin staat het begrip ‘identificatie’. Volgens deze uit de psychologie afkomstige theorie is de identiteit van een persoon opgebouwd uit meerdere lagen. Deze ontstaan doordat hij zich identificeert met verschillende groepen. Om een concreet voorbeeld te noemen: een in Nijmegen woonachtige ridder kon zich tegelijk identificeren met zijn familie, zijn stad, de ridderschap, het Kwartier van Nijmegen, met Gelre, enzovoorts.¹⁶ Identificatie lijkt daarbij overeen te komen met wat Frijhoff herkenning, of toe-eigening noemt.

Iemands persoonlijke identiteit is dus tegelijk een sociale identiteit: een persoon beschouwt zichzelf niet (uitsluitend) als een uniek individu, maar als onderdeel van een groep: als een Nijmegenaar, een ridder, en een Geldersman. Dit betekent dat een groepsidentiteit geen op zichzelf staand gegeven is. Een groepsidentiteit is iets dat bestaat als onderdeel van iemands persoonlijke identiteit. Spreken we over de Gelderse identiteit, dan bedoelen we dus dat mensen zich identificeerden met de politieke gemeenschap Gelre. Met

¹³ Van Achterveld, *Chronicon seu commentarium*, 215.

¹⁴ Van Achterveld, *Chronicon seu commentarium*, 106-110.

¹⁵ Deze theorie is onder andere toegepast door Michael Hechter in: *Containing nationalism*. Zie ook: Von Moos (ed.), *Unverwechselbarkeit*.

¹⁶ Vgl. het door Gerard Rooijakkers gehanteerde concept ‘culturele circuits’. Rooijakkers, *Rituele repertoires*, 77 e.v.

andere woorden: Gelre maakte onderdeel uit van hun persoonlijke identiteit. Identificatie en beeldvorming zijn daarbij onlosmakelijk met elkaar verbonden. Mensen identificeerden zich niet met Gelre als zodanig; daarvoor was het veel te complex. Zij identificeerden zich met Gelre via een beeld, of beelden die zij van het hertogdom hadden.¹⁷

3 Nationale identiteit *Een historiografisch overzicht*

Het begrip 'nationale identiteit' is nog lastiger te vatten dan identiteit. Desondanks heeft een groot aantal sociologen, antropologen en historici zich aan het onderzoek naar nationale identiteiten gewaagd. Sinds het begin van de jaren 1980 is dit onderzoek in een stroomversnelling geraakt, mede dankzij Benedict Andersons *Imagined communities. Reflections on the origin and spread of nationalism* uit 1983. In het bijzonder Andersons definitie van natie is van grote invloed geweest. Deze luidt als volgt: "It is an imagined political community – and imagined as both inherently limited and sovereign."¹⁸ Een natie is volgens Anderson een *verbeelde* gemeenschap omdat de leden elkaar nooit allemaal persoonlijk kennen: de gemeenschap bestaat alleen in de verbeelding. Het woord 'gemeenschap' wijst op het idee dat een natie, ondanks alle politieke, sociale en economische ongelijkheid, verbeeld wordt als een *horizontal comradeship*, een gemeenschap van gelijken en gelijkgestemden. Een natie is bovendien begrensd: er is een scheiding tussen de eigen natie, en andere naties. Ten slotte is een natie soeverein, in de zin dat ze idealiter niet onderworpen is aan universele aanspraken van bijvoorbeeld de kerk of de keizer.

Volgens Anderson ontstonden naties pas in de moderne tijd. Daarvóór werd het wereldbeeld beheerst door twee andere paradigma's, of culturele systemen. Deze worden omschreven als de 'religieuze gemeenschap' en het 'dynastieke rijk'. Religieuze gemeenschappen waren bijvoorbeeld de christenheid, de islamitische oemma en het Chinese keizerrijk. Het bindende element van deze gemeenschappen was het gebruik van sacrale, of geformaliseerde taal: Latijn, Arabisch en Mandarijn. Het wereldbeeld van de leden werd niet bepaald door het idee van een reeks naast elkaar bestaande, afgebakende naties, maar door de alomvattende eigen religieuze gemeenschap. Territoriale grenzen speelden in dit wereldbeeld geen rol. Binnen de religieuze gemeenschappen bestonden dynastieke rijken, maar die hadden volgens Anderson niets van doen met naties. De oriëntatie van de Europese vorstenhuizen was transnationaal. De rijken die zij bestuurden waren heterogeen; ze bestonden uit verschillende landen, culturen en volken. De grenzen van de dynastieke rijken waren vaag, en de afstand tussen de door God uitverkoren vorst en de onderdanen was onoverbrugbaar.

De religieuze gemeenschap en het dynastieke rijk brokkelden tussen de zestiende en achttiende eeuw af. Daarvoor in de plaats kwam een nieuw cultureel systeem, namelijk dat van de verbeelde gemeenschappen van begrenste, naast elkaar bestaande naties. De geboorte van deze naties verbindt Anderson met de kapitalistische aanwending van de boekdrukkunst ('printkapitalisme'). Om een zo groot mogelijk lezerspubliek te bereiken gingen boekdrukkers-ondernemers vanaf de zestiende eeuw in toenemende mate drukwerk produceren in inheemse talen in plaats van in het Latijn. Door de verspreiding van dergelijk uitgaven ontstonden

¹⁷ Vgl. het in 2007 verschenen rapport van de Wetenschappelijke Raad voor Regeringsbeleid (WRR): *Identificatie met Nederland*. Tegelijk met het WRR-rapport verscheen in de WRR-reeks 'Verkenningen' de studie *Nationale identiteit en meervoudig verleden* van Maria Grever en Kees Ribbens. Hierin worden op een evenwichtige en zinvolle manier de begrippen 'identiteit' en 'identificatie' ingezet en toegepast.

¹⁸ Anderson, *Imagined communities*, 6.

zogenaamde *unified fields of communication*. Lezers werden zich bewust van het bestaan van andere lezers in dezelfde taal, en zodoende van het groepsgebonden karakter van hun eigen taal. Via de afzonderlijke inheemse talen konden nationale vertogen ontstaan. Deze nieuwe vertogen, aangeduid met de term 'nationalisme', verdrongen geleidelijk de religieuze en dynastieke vertogen. De *unified fields of communication* stonden zo aan de basis van de opkomst van de verbeelde gemeenschappen van naties aan het einde van de achttiende eeuw, die de plaats innamen van de inmiddels achterhaalde religieuze gemeenschap en het dynastieke rijk.¹⁹

Naties en nationale identiteiten zijn volgens Anderson moderne verschijnselen, evenals bijvoorbeeld de verlichting, de industriële revolutie of het liberalisme. Deze typisch modernistische kijk op natievorming is nog altijd bepalend in het debat over nationale identiteiten, naties en nationalisme.²⁰ Naast *Imagined communities* van Anderson, speelt het werk van Ernest Gellner hierin een belangrijke rol, met name zijn *Nations and nationalism* uit 1983. Gellner geeft twee definities van natie. De eerste luidt: "Two men are of the same nation if they share the same culture, where culture in turn means a system of ideas and signs and associations and ways of behaving and communicating." De tweede luidt: "Two men are of the same nation if they recognize each other in belonging to the same nation." Met Anderson is Gellner van mening dat het nationalisme er als vertoog, paradigma of ideologie eerder was dan de natie. Nationalisme definieert hij als volgt: "[It is] a political principle which holds that the political and national should be congruent."²¹

Gellner beklemtoont dat de periode vóór het einde van de achttiende eeuw volledig anders was dan de periode daarna. Hij onderscheidt de premoderne 'agrarische samenleving' van de moderne 'industriële samenleving'. De agrarische samenleving bestond uit lokale, in zichzelf gekeerde boerengemeenschappen, met daarboven een elite van edellieden, bureaucraten, geestelijken en kooplieden. De lokale boer identificeerde zich met zijn eigen dorp, de kosmopolitische edelman met zijn eigen stand. 'Nationalisme' en 'natie' hadden voor een dergelijke samenleving geen enkele betekenis. Culturele reproductie, essentieel voor de vorming van naties, vond plaats binnen de context van de lokale gemeenschap of de eigen stand.

Door industrialisering, urbanisatie, arbeidsdeling, kortom: door het proces van modernisering veranderde de agrarische samenleving in een industriële. Gellner betoogt dat de industriële samenleving zo complex is, dat zij alleen kan functioneren wanneer de leden een zelfde cultuur delen, geletterd zijn en elkaar kunnen verstaan en begrijpen. Culturele reproductie (concreet: onderwijs) vindt nu dan ook plaats vanuit een centraal punt, vanuit de staat. Onderwijs wordt een staatsmonopolie. De behoefte van de industriële samenleving aan culturele homogeniteit heeft zich geuit in het ontstaan van nationalisme: het idee dat politiek (de staat) en cultuur (de natie) elkaar moeten overlappen. De ideologie van het nationalisme heeft tot gevolg gehad dat de culturele diversiteit van de agrarische samenleving verdween. De lokale gemeenschappen werden opgebroken, vielen uit elkaar, en werden opgezogen door overkoepelende politieke en culturele eenheden. Zij maakten plaats voor naties: homogene massaculturen waarvan de grenzen samenvallen met de politieke grenzen.

De populariteit van de modernistische benadering laat zich verklaren als een reactie op de nationalistische ideologie van de negentiende en eerste helft van de twintigste eeuw. Naties

¹⁹ De vraag waarom het zo lang duurde voordat de *unified fields of communication* zich ontwikkelden tot naties wordt door Anderson niet echt beantwoord.

²⁰ Voor een overzicht van de diverse richtingen in het debat, zie: Smith, *Nation in history*; Llobera, *Recent theories*. Een overzicht van de verschillende moderniseringstheorieën: Smith, *Nationalism and modernism*.

²¹ Gellner, *Nations and nationalism*, 1, 7.

waren volgens dit nationalisme oude, organisch gegroeide eenheden. De geschiedenis van bestaande naties voerde men terug tot de middeleeuwen, en soms nog verder. In de tweede helft van de twintigste eeuw werden dergelijke ideeën over de authenticiteit van naties en andere culturele verschijnselen door wetenschappers ontmaskerd, of gedeconstrueerd. Een voorbeeld hiervan is de bekende bundel *Invention of tradition*, in 1983 uitgegeven door Eric Hobsbawm en Terence Ranger. Hierin laten verschillende auteurs zien hoe zogenaamd oude culturele verschijnselen die onderdeel waren van uiteenlopende vertogen over nationale identiteiten, zoals de Schotse kilt of Keltische volksverhalen, geen authentieke tradities waren, maar negentiende-eeuwse uitvindingen, of constructies.

Anderson en Gellner benadrukken beiden het moderne en geconstrueerde karakter van naties. Dit geldt ook voor de genoemde Eric Hobsbawm. In zijn in 1990 verschenen *Nations and nationalism since 1780* stelt hij dat naties de producten zijn van het negentiende-eeuwse nationalisme. Het nationalistische vertoog was een strategie van de politieke elites om de door revoluties ontketende bevolking aan de staat te binden. Een andere bekende modernistische studie is John Breuilly's *Nationalism and the state* uit 1982. Breuilly ziet nationalisme als een in de negentiende eeuw ontstane politieke tactiek: een manier om de staatsmacht te veroveren met behulp van het idee van de natie die als brug fungeerde tussen de staat en de samenleving.

Bij de modernistische opvattingen kan men verschillende kanttekeningen plaatsen. Een eerste punt van kritiek betreft het constructivisme, en dan niet zozeer de constructivistische theorie op zichzelf, maar de wijze waarop ermee wordt omgegaan. Volgens de theorie is de door mensen waargenomen werkelijkheid geen objectief gegeven maar een resultaat van het menselijk denken en doen. Vaak wordt dan gewezen op de construerende werking van taal. De werkelijkheid wordt vormgegeven door de wijze waarop mensen er gezamenlijk met behulp van taal over denken, praten, schrijven en discussiëren. In dit verband spreekt men over vertoog, of discours, en over het discursieve karakter van de werkelijkheid. Volgens deze theorie zijn naties dus, evenals alle andere verschijnselen, discursieve constructies: producten van vertogen over de natie (nationalisme).

Het probleem met de genoemde auteurs is dat zij naties een meer constructief karakter toedichten dan andere verschijnselen.²² Hobsbawms karakterisering van de natie als een *invention of tradition* impliceert immers dat er ook tradities zijn die niet zijn uitgevonden, of geconstrueerd. Volgens het constructivisme is echter alles geconstrueerd, en is het onderscheid tussen 'authentiek' en 'uitgevonden' niet relevant. Ook Gellner maakt een onderscheid tussen authentiek en uitgevonden, waarbij hij de premoderne boerengemeenschappen herkent als 'echt', en de moderne naties ontmaskert als uitvindingen van het nationalisme. De benadering van Anderson is op dit punt meer doordacht dan die van Hobsbawm en Gellner. Hoewel zijn omschrijving van de natie als een verbeelde politieke gemeenschap suggereert dat er ook echte, niet-verbeelde gemeenschappen bestaan, erkent hij: "In fact, all communities larger than primordial villages of face-to-face contact (and perhaps even these) are imagined."²³

In het verlengde van het selectieve gebruik van het constructivisme ligt de koppeling van het begrip constructie aan voluntarisme, of zelfs manipulatie. Gellner, Hobsbawm en Breuilly betogen dat naties bewust door bepaalde groepen zijn gecreëerd om bijvoorbeeld de macht van de staat te vergroten, toegang te krijgen tot de staatsmacht, de moderne samenleving beter te laten functioneren, of de volksmassa in toom te houden. Onder anderen Anthony Smith heeft erop gewezen dat deze voorstelling van zaken naïef is. Ze gaat uit van een passieve volksmassa die zich al te eenvoudig laat verleiden door de elite met haar zelfbedachte idee van de natie. Bovendien miskent deze zienswijze de eigen

²² Zie ook Hirschi, *Wettkampf der Nationen*, 47-51.

²³ Anderson, *Imagined communities*, 6.

aantrekkingskracht van symbolen, beelden, en *lieux de mémoire*, de uitwerking die zij vanuit hun eigen hoedanigheid op mensen kunnen hebben.²⁴

Een derde punt van kritiek is dat van de premoderne periode een karikatuur wordt gemaakt. Andersons gebruik van de begrippen religieuze gemeenschap en dynastiek rijk miskent de complexe politieke en sociale verhoudingen in het premoderne West-Europa. De universele religieuze gemeenschap, die de christenheid inderdaad was, of pretendeerde te zijn, sloot de aanwezigheid van afzonderlijke politieke gemeenschappen in het geheel niet uit, getuige de talloze afzonderlijke koninkrijken, hertogdommen, graafschappen, republieken en stadstaten die we in het premoderne Europa aantreffen.²⁵ Bovendien weerhield de internationale oriëntatie van de vorstenhuizen de onderdanen er niet van om zich te identificeren met de eigen politieke gemeenschap.²⁶ Gellners concept van de starre, agrarische samenleving doet evenmin recht aan de dynamiek en complexiteit van de premoderne samenleving. Het onderscheid tussen geestelijken, edelen, kooplieden en bureaucraten was niet zo rigide als Gellner suggereert. Bovendien waren de dorpen en lokale gemeenschappen, in ieder geval in de geurbaniseerde streken, allerm minst de in zichzelf besloten gemeenschappen die hij er in wil zien.²⁷

In de vierde plaats kan men zich afvragen of de modernisten niet ook van de moderne samenleving een karikatuur maken. Deze wordt voorgesteld als een homogeen blok, een anonieme mensenmassa met een gedeelde, egalitaire publieke cultuur die allerlei subculturen opslokt. Ook in de moderne samenleving treffen we nochtans tal van subculturen aan, meervoudige identiteiten, sociale verschillen, tegenstellingen en tegenstrijdigheden. De historicus Caspar Hirschi schrijft over Gellners moderniseringstheorie: "Gellner erfasst nicht, dass der Nationalismus je nach Schicht, Klasse und Beruf andere Wirkungen gezeitigt hat und für bestimmte Gesellschaftsträger 'funktionaler' gewesen ist als für andere."²⁸ De essentie van het begrip 'natie' is niet de vraag of mensen een zelfde cultuur delen, zoals Gellner beweert, maar of mensen zich, op wat voor manier dan ook, identificeren met de politieke gemeenschap waar zij deel van uitmaken. Anders geformuleerd: of zij in staat zijn om het beeld dat zij van zichzelf hebben te relateren aan het beeld dat zij van de politieke gemeenschap hebben.

De voornaamste criticus van het modernisme is Anthony Smith. Zijn ideeën over natievorming heeft hij uitgewerkt in *The ethnic origins of nations* uit 1983, *National identity* uit 1991, en in *The cultural foundations of nations* uit 2008.²⁹ Hoewel ook Smith de natie toch hoofdzakelijk als een modern verschijnsel ziet, betoogt hij dat naties niet door negentiende-eeuwse nationalistten zijn uitgevonden, maar doorgaans een lange voorgeschiedenis hebben. Naties hebben premoderne antecedenten: culturele identiteiten die Smith aanduidt als 'etniën'.³⁰ De natie is niet zozeer een bewuste constructie, als wel een uitvloeisel, of herontdekking van premoderne etniën.³¹ In zijn meest recente studie betoogt Smith overigens

²⁴ Smith, *Nation in history*; Nora (ed.), *Lieux de mémoire*.

²⁵ Vgl. Tilly, *Coercion, capital*.

²⁶ Zie ook: Johnson, 'Imagining communities', 4.

²⁷ Vgl. Reynolds, *Kingdoms and communities*; Pollman en Spicer (ed.), *Public opinion*. Zie ook: Scales en Zimmer, 'Introduction', 8-13.

²⁸ Hirschi, *Wettkampf der Nationen*, 29.

²⁹ Smith heeft zijn theorie later omschreven als *ethnic-symbolism*. Smith, *Nation in history*. Zie ook: Montserrat Guiberneau, *History and national destiny*. Een voorloper van deze benadering is John Armstrong, die in 1982 *Nations before nationalism* schreef.

³⁰ Hobsbawm erkent het bestaan van *proto-national bonds* en etniën in de premoderne tijd, maar anders dan Smith meent hij dat deze geen relatie hebben met de moderne naties. Hobsbawm, *Nations and nationalism*, 46 e.v.

³¹ Een vergelijkbare benadering is Josep Llobera's *God of modernity* uit 1992. Llobera wijst eveneens op de premoderne antecedenten van moderne naties. Volgens hem is het onmogelijk dat naties in de moderne tijd uit

dat ook andere culturele tradities van invloed waren op het ontstaan van naties. Deze tradities, die hun oorsprong vinden in de Oudheid, en sindsdien steeds weer de kop op steken, brengt hij samen onder de noemers: 'hiërarchie', 'verbond' en 'res publica'. De eerste term verwijst naar het idee dat de wereld op een specifieke wijze geordend is, corresponderend met de sacrale orde: met aan de ene kant dynastieën en volken die bestemd zijn om te heersen, en aan de andere kant dynastieën en volken die bestemd zijn om overheerst te worden. Het begrip 'verbond' refereert aan het bijbelse idee van een uitverkoren, met God verbonden volk. 'Res publica' duidt op het ideaal van een autonome, zichzelf regerende politieke gemeenschap waarvan de leden vrij zijn.

Een 'etnie' definieert Smith als: "A named human population with myths of common ancestry, shared historical memories, one or more elements of shared culture, a link with a homeland and a measure of solidarity, at least among the elites."³² De nadruk ligt hier op gedeelde herinneringen en symbolen die zich in de loop der tijd hebben afgezet, en op gevoelens van verbondenheid. Etniën fungeerden als een soort reservoirs van gedeelde herinnering en cultuur waaruit later naties konden ontstaan. Een natie is volgens Smith: "A named community possessing an historic territory, shared myths and memories, a common public culture and common laws and customs."³³ Een natie is, sterker dan een etnie, gerelateerd aan een politieke gemeenschap met eigen wetten en een gedeelde publieke cultuur. Etniën en naties hoeven niet uitsluitend producten te zijn van bijvoorbeeld economische veranderingen, staatsvorming, of van strategieën van bepaalde groepen. Ze kunnen ook ontstaan door de sturende kracht van herinneringen en symbolen, die in het geval van een natie gerelateerd zijn aan een politieke gemeenschap.

Smiths benadering is verfrissend vanwege haar openheid, die contrasteert met de gesloten modellen van bijvoorbeeld Anderson en Gellner. De aanwezigheid van naties in de premoderne tijd wordt niet op voorhand uitgesloten, het ontstaan van naties wordt niet toegeschreven aan één of een beperkt aantal ontwikkelingen, en er wordt geen onoverbrugbare kloof gecreëerd tussen de premoderne en moderne samenleving. Tegelijk heeft het onderscheid tussen etnie en natie iets gekunstelds. Smith beoogt hiermee een brug te slaan tussen het modernisme enerzijds, en het idee dat bestaande naties een hoge ouderdom kennen anderzijds. Smiths definities van natie en etnie liggen echter niet ver uit elkaar. Het is dan ook niet altijd helder waar nu precies een etnie ophoudt en een natie begint.

Adrian Hastings gaat in zijn *The construction of nationhood* (1997) nog een stap verder dan Smith. Ook Hastings maakt een onderscheid tussen, wat hij noemt, 'ethniciteiten' en naties. Een 'ethniciteit' is volgens hem "a group of people with a shared cultural identity and a spoken language". Hoewel de leden van deze groep allerlei culturele kenmerken met elkaar delen, hebben zij slechts een beperkt groepsbewustzijn. Wanneer een gedeeld groepsbewustzijn ontstaat (*nationhood*), kan een ethniciteit zich tot een natie ontwikkelen, gebonden aan een specifiek territorium en strevend naar politieke soevereiniteit. Naties ontstonden volgens Hastings al in de middeleeuwen. Bovendien waren naties aanvankelijk een verschijnsel dat zich beperkte tot de christelijke wereld.

het niets zijn uitgevonden. In plaats van *invention* gebruikt Llobera daarom het begrip *re-creation* om duidelijk te maken hoe de premoderne identiteiten vanaf de negentiende eeuw in een modern, nationalistisch vertoog werden opgenomen.

³² Smith, *Nation in history*, 65.

³³ Deze definitie van Smith is uit 2002, en wijkt iets af van eerder door hem gegeven definities. (Montserrat Guibernau, 'Anthony D. Smith') In zijn *The cultural foundations of nations* uit 2008 geeft Smith overigens weer een andere definitie, die wat minder statisch is. Hierin omschrijft hij 'de natie' als "a named and self-defined human community whose members cultivate shared myths, memories, symbols, values, and traditions, reside in and identify with a historic homeland, create and disseminate a distinctive public culture, and observe shared customs and common laws." (p. 19)

Hastings' studie komt in bepaalde opzichten overeen met *Imagined communities* van Benedict Anderson. Beide auteurs beklemtonen het belang van inheemse talen voor het ontstaan van naties. Anderson betoogt dat printkapitalisme en de daarmee verbonden verspreiding van gedrukte werken in de inheemse taal leidde tot het ontstaan van verbeelde gemeenschappen. Hastings betoogt op zijn beurt dat reeds in de middeleeuwen de productie en verbreiding van handgeschreven literatuur in de inheemse taal, en dan met name vertalingen van de Bijbel, het groepsbewustzijn onder etniciteiten vergrootte, waardoor deze zich ontwikkelden tot naties. Dit gebeurde volgens Hastings voor het eerst in het elfde-eeuwse Engeland.

Hastings' benadering is wat ongenueanceerd. Het is onduidelijk wat etniciteiten nu precies zijn, en hoe ze ontstaan. Een etniciteit, zo suggereert hij, is een groep mensen met een gedeelde culturele identiteit, zonder dat de groepsleden zich daarvan bewust zijn. Is zoiets mogelijk? Impliceert het begrip identiteit niet altijd een vorm van zelfreflectie en zelfbewustzijn? Bovendien is Hastings al te gefixeerd op taal, de Bijbel en het christendom als drijvende krachten achter het ontstaan van naties. Zijn theorie heeft net als die van Anderson en Gellner een gesloten karakter.

Mediëvisten die onderzoek hebben gedaan naar nationale identiteiten hebben zich doorgaans buiten het theoretische debat gehouden. Het begrip 'nationale identiteit' wordt niet diepgaand geproblematiseerd. Volgens de historica Véronique Lambert wordt het mediëvistisch onderzoek "gekenmerkt wordt door conceptuele vaagheid en begripsverwarring." En: "De begrippen 'natie', 'volk', 'staat' en 'vaderland' worden niet duidelijk omschreven, net zo min als de criteria die de 'natie' dan wel het 'nationaal gevoel' zouden bepalen."³⁴ Lambert is hier wellicht iets te pessimistisch. Historici als Susan Reynolds en Bernard Guenée hebben wel degelijk oog gehad voor de conceptuele aspecten. De theoretische achtergrond van hun onderzoek is echter pragmatischer dan de modelmatige aanpak van sociologen en antropologen als Gellner, Smith en Anderson.

In zijn *L'Occident aux XIVe et XVe siècles* uit 1971 over de ontwikkeling van politieke structuren aan het einde van de middeleeuwen besteedt de Franse historicus Bernard Guenée onder andere aandacht aan nationale identiteiten. De natie is volgens Guenée een idee waarvan de inhoud niet vastligt. De moderne betekenis is anders dan de middeleeuwse. De mediëvist moet uitgaan van de middeleeuwse betekenis, namelijk: een gemeenschap van mensen met een gemeenschappelijke biologische oorsprong, met hetzelfde bloed, dezelfde zeden en gewoonten en dezelfde taal. Guenée koppelt de verbreiding van dit natiebegrip aan het ontstaan van nieuwe politieke eenheden in de late middeleeuwen. De processen van territorialisering en staatsvorming waren niet alleen een kwestie van machtsontplooiing door vorsten en dynastieën, maar ook van solidarisering van de bevolking met de nieuwe politieke eenheden. Guenée schrijft: "Un Etat d'Occident n'est plus le simple fruit de la conquête ou du hasard. Il tire sa force de la cohésion du peuple qui l'habite. Pour vivre et durer, un Etat doit s'appuyer sur une nation."³⁵

Colette Beaune vat in haar *Naissance de la nation France* (1985) de natie eveneens op als een mentale constructie. Het idee van de 'Franse natie' ontstond volgens haar in de veertiende en vijftiende eeuw via een stelsel van mythen, symbolen, beelden en rituelen rond de Franse monarchie en de kerk. Het boek suggereert dat er een directe relatie bestaat tussen de middeleeuwse en de moderne Franse natie. Een vraag die onbeantwoord blijft is wat

³⁴ Lambert, 'Methodologische beschouwingen', 67. Caspar Hirschi schrijft hierover: "Die mediävistischen Untersuchungen dagegen pflegen eine quellennahe Historiographie, deren Informationsakkumulation auf Kosten der Theoriebildung geht. Diese wird noch nach Jahrzehnten der Forschung mit dem Argument abgelehnt, man befinde sich erst in der 'deskriptiven Phase'." Hirschi, *Wettkampf der Nationen*, 35.

³⁵ Guenée, *L'Occident*, 113-114.

Beaune precies onder een natie verstaat. Een natie is toch meer dan een vergaarbak van symbolen, beelden en ideeën? Waarin onderscheidt natie zich van ideologie? Haar boek gaat over ideeën, en dan vooral over beelden en rituelen rond het koningschap en de kerk, minder over gevoelens van verbondenheid en solidariteit. Opmerkelijk in dit verband is de Engelse vertaling van haar boek. De titel daarvan luidt: *The birth of an ideology*. Dat ideologie een rol speelt bij de vorming van naties lijkt evident, maar de vraag blijft: welke precies?³⁶

De Engelse historica Susan Reynolds sluit zich in haar *Kingdoms and communities* (1984) aan bij de opvatting van Guenée dat ieder historisch tijdvak moet worden onderzocht in overeenstemming met zijn eigen concepten, begrippen en betekenissen.³⁷ In de middeleeuwen had natie een andere betekenis dan nu. Reynolds geeft de volgende definitie:

"The nation itself is the product of its members' belief that it exists. In medieval terms, it was the fact of being a kingdom (or some lesser, but effective, unit of government) and of sharing a single law and government which promoted a sense of solidarity among its subjects and made them describe themselves as a people."³⁸

De vorming van politieke gemeenschappen werkte gevoelens van verbondenheid in de hand; de bewoners gingen zichzelf beschouwen als een 'volk'. De begrippen die daarvoor werden gebruikt waren *natio*, *gens* of *populus*, waarvan de middeleeuwse betekenis was: een groep mensen met een gemeenschappelijke biologische oorsprong en een gemeenschappelijke cultuur. Reynolds beklemtoont dat er van een relatie met de moderne natie geen sprake is.

De Britse historicus Rees Davies vermoedt daarentegen dat de moderne natie in essentie niet veel verschilt van de middeleeuwse. Tussen 1994 en 1997 schreef Davies een viertal artikelen over nationale identiteiten op de Britse eilanden ('The peoples of Britain and Ireland').³⁹ Het punt dat hij wil maken is dat naties en nationalisme niet uitsluitend moderne fenomenen zijn. Als uitgangspunt voor zijn onderzoek neemt Davies een uitgekleden versie van Benedict Andersons beschrijving van natie: de natie is "an imagined community".⁴⁰ De toch al wat vrijblijvende definitie van Anderson wordt hiermee gereduceerd tot een weinigzeggende kreet. Opmerkelijk is dat Davies in het vervolg van zijn artikelenreeks niet meer refereert aan deze definitie. Uiteindelijk gaat Davies het debat met de modernisten niet aan; evenals Guenée en Reynolds beperkt hij zich conceptueel tot het middeleeuwse begrippenkader. De theoretische implicaties van zijn bijdragen blijven daarmee in het ongewisse.

Met Reynolds betoogt Davies dat *natio*, *gens* en *populus* in de middeleeuwen de betekenis hadden van een groep mensen, een volk met dezelfde afstamming en een gemeenschappelijk karakter. Men was er in de middeleeuwen van overtuigd dat de wereld was opgedeeld in verschillende volken die van elkaar konden worden onderscheiden aan de hand van bijvoorbeeld taal, wetten, kleding, uiterlijk en levensstijl. Voor het ontstaan van deze volken wijst Davies op de sturende werking van namen ("names make a people"), wetten en gewoonten, van herinnering, mythologie en geschiedschrijving. De grenzen tussen de volken vielen niet noodzakelijk samen met de politieke grenzen (Davies spreekt hier over *regnal solidarities*); met dit standpunt wijkt hij af van de hierboven genoemde auteurs. Wel is

³⁶ Vgl. Boulton en Veenstra (ed.), *The ideology of Burgundy. The promotion of national consciousness*. In deze bundel gaat men eveneens uit van een nauwe relatie tussen ideologie en natievorming.

³⁷ Zie ook: Reynolds, 'Medieval origins'; Reynolds, 'What do we mean'.

³⁸ Reynolds, *Kingdoms and communities*, 253.

³⁹ Zie ook: Davies, *First English empire*.

⁴⁰ De oorspronkelijke definitie van Anderson is: "It is an imagined political community – and imagined as both inherently limited and sovereign."

het volgens Davies zo, dat op de Britse eilanden de volken en *regnal solidarities* elkaar in de late middeleeuwen steeds meer gingen overlappen.

Ook in Duitsland heeft het begrip 'volk' en zijn verhouding tot 'natie' de aandacht van historici getrokken. Van grote invloed is daarbij geweest Reinhard Wenskus' *Stammesbildung und Verfassung* (1961). Hierin rekent Wenskus af met het oude idee dat de Germaanse volken uit de tijd van de Volksverhuizing gesloten groepen waren met een gemeenschappelijke taal, cultuur en biologische achtergrond. Volken waren volgens Wenskus in de vroege middeleeuwen groepen volgelingen van militaire en politieke aanvoerders. Deze aanvoerders kwamen nu eens op, verdwenen dan weer, en werden vervangen door anderen. De volken hadden zodoende een diffuus karakter; de samenstelling wijzigde zich al naar gelang de politieke en militaire situatie en het optreden van de aanvoerder. De leden stelden hun eigen groepen echter voor als *gentes*, volken met een gemeenschappelijke afstamming. Met andere woorden: door de ontwikkeling van politieke structuren ontstonden gemeenschappen die door de leden vervolgens werden voorgesteld als *gentes*. Deze zienswijze komt overeen met die van Susan Reynolds voor de hoge middeleeuwen en, iets minder uitgesproken, met die van Guenée voor de late middeleeuwen.⁴¹ Nationale en etnische identiteiten ontstonden in wisselwerking met de vorming van politieke eenheden.

Het Duitse onderzoek is voortgegaan op de weg die Reinhard Wenskus heeft ingeslagen. Dit is deels geënt op de aan het begin van de twintigste eeuw in Duitsland en Oostenrijk in zwang geraakte *Landesgeschichte*: de institutioneel, juridisch en etnografisch getoonzette ontwikkelingsgeschiedenis van landen en territoria. Deze *Landesgeschichte* is, ondanks haar wat dubieuze verleden, voor ons van belang omdat zij zich niet richt op grote koninkrijken, zoals Frankrijk, Engeland en Duitsland, maar juist op kleine, regionale politieke eenheden: territoria, waartoe we ook Gelre kunnen rekenen.⁴² Haar bekendste vertegenwoordiger is de Oostenrijkse mediëvist Otto Brunner. In zijn bekende *Land und Herrschaft* uit 1939 beklemtoont hij dat dergelijke regionale territoria geen kunstmatige, van bovenaf geconstrueerde eenheden waren, maar het resultaat vormden van het gezamenlijk handelen van de landsheer en de *Landesgemeinde*, wat men daar dan ook onder moge verstaan.

Vanuit de onderzoekstraditie der *Landesgeschichte* stellen Duitse historici zich vanaf de jaren 1970 de vraag welke invloed de processen van territorialisering en staatsvorming hadden op het collectieve bewustzijn van de inwoners van de territoria (*Landesbewusstsein*).⁴³ In dit verband spreken zij van *Territorialisierung des Bewusstseins*. Concreet betekent dit dat men onderzoek is gaan doen naar de vertogen over dynastieën en territoria aan de hand van bijvoorbeeld naamgeving, dynastieke herinneringscultuur en dynastieke en territoriale

⁴¹ Vgl. Reynolds: "That is not to say that enduring kingdoms were in reality the political manifestations of peoples of common descent and inherited common culture – what people today usually call nations. People thought of them as that, for politics demanded solidarity and the metaphor of kinship was strong and emotive. All the same, kingdoms were created and preserved not by kinship but by government." *Kingdoms and communities*, 330.

⁴² Over de historiografie van de *Landesgeschichte*, of *geschichtliche Landeskunde*: Werner, 'Zwischen politischer Begrenzung'; Nikolay-Panter, 'Zur geschichtlichen Landeskunde'. Nikolay-Panter schrijft: "Dass die geschichtliche Landeskunde (...) das Bild von der mittelalterlichen Geschichte entscheidend verändert und dann neu geprägt hat, steht ausser Zweifel. Hier ist insbesondere hinzuweisen auf die überkommenen Lehrmeinungen vom 'königs- und zentralstaatlichen Ausbau' des mittelalterlichen Staates, die die Landeskunde (...) zurückgewiesen hat." (p. 20)

⁴³ Vgl. Jean-Marie Moeglin over het begrip *Landesbewusstsein*: "Nun muss man auch in Betracht ziehen, dass zwischen den 'objektiven' Realitäten, die die politischen und verfassungsrechtlichen Strukturen darstellen, und den Bewusstseinsvorgängen, die zur Identitätsbildung führen, ein dialektisches, nicht unkompliziertes Verhältnis besteht." Moeglin, 'Land, Territorium und Dynastie', 18. Zie verder: Werner (ed.), *Spätmittelalterliches Landesbewusstsein*; Moraw (ed.), *Regionale Identität*.

geschiedschrijving.⁴⁴ Territoriale en nationale identiteiten worden nadrukkelijk beschouwd als discursieve constructies. Deze konden zo hardnekkig zijn dat ze soms bleven voortbestaan terwijl de politieke eenheden waar zij betrekking op hadden opgehouden waren te bestaan. De groepen die politiek en ideologisch deze identiteiten vormgaven (bijvoorbeeld de dynastie, de bureaucratie, de stedelijke elites of de ridders) worden in het Duitse onderzoek aangeduid met de term *Trägerschichten*.

Een voorbeeld van deze benadering is de studie uit 1985 van Jean-Marie Moeglin over historiografie in het laatmiddeleeuwse Beieren, getiteld *Les ancêtres du prince. Propagande politique et naissance d'une histoire nationale en Bavière*. Het idee van de 'Beierse natie' is volgens Moeglin een historiografische constructie. In samenhang met bepaalde politieke ontwikkelingen ontstond in het vijftiende-eeuwse Beieren een nationale historiografie waarin bestaande dynastieke en territoriale motieven met elkaar in samenhang werden gebracht. In zijn algemeenheid stelt Moeglin dat politieke elites, of *Trägerschichten* in de diverse territoria van het Duitse Rijk een *Landesbewusstsein* creëerden door dynastie, land en bevolking met elkaar in een historisch verband te brengen. Dit bewustzijn vormde de mentale basis voor de laatmiddeleeuwse territoria.⁴⁵

Een terugkerend vraagstuk in het Duitse onderzoek is de verhouding tussen regionale territoria en bovenregionale politieke eenheden als het Duitse Rijk en Frankrijk. De spanning tussen deze twee niveaus wordt onder andere gethematiseerd in het in de jaren 1970 opgezette *Nationes*-project, dat negen bundels en monografieën heeft opgeleverd, en in diverse andere studies.⁴⁶ Daarbij wordt onderscheidt gemaakt tussen enerzijds regionale identiteiten, die betrekking hebben op hertogdommen, graafschappen en andere territoria, en anderzijds nationale identiteiten, die betrekking hebben op koninkrijken en het keizerrijk. Steeds wordt daarbij benadrukt dat zowel op regionaal als op rijksniveau identiteiten waren opgebouwd uit vertogen die ontstonden in reactie op politieke en institutionele ontwikkelingen. De vertogen op deze twee niveaus zaten elkaar niet noodzakelijk in de weg; ze konden elkaar ook aanvullen en versterken. Identiteiten hadden (en hebben) een gelaagd karakter, zo maakt het Duitse onderzoek naar regionale en nationale identiteiten duidelijk.

In de Duitse historiografie worden concrete definities van nationale identiteiten vermeden. Men heeft het over gevoelens van verbondenheid en solidariteit, over *Landesdiskursen*, *Landesbewusstsein* en *Traditionsbestände*, maar wat men nu exact bedoelt blijft verscholen achter ronkende bewoordingen. Een uitzondering hierop vormt het in 2006 verschenen *Wettkampf der Nationen* van Caspar Hirschi. Als een van de weinige historici schept Hirschi een weldoordacht theoretisch kader. Naties, zo benadrukt ook hij, zijn producten van vertogen. Het natievertoog omschrijft hij als volgt: "Der Nationsdiskurs ordnet Menschen in Kollektive ein, die er als kulturelle und politische Einheiten mit festem Lebensraum konstruiert."⁴⁷ Het bijzondere aan dit vertoog is dat de wereld buiten de eigen gemeenschap niet als een collectieve eenheid (onder de noemer: 'heidenen' of 'barbaren') wordt waargenomen, maar als een veelheid van afzonderlijke gemeenschappen. De wereld bestaat volgens dit vertoog niet uit het bipolaire vreemd en eigen, maar uit een mozaïek van verschillende naties. Dit vertoog kon zich volgens Hirschi ontwikkelen door de complexe politieke constellatie van het middeleeuwse West-Europa, met zijn veelheid aan vorstendommen die voortdurend met elkaar concurreerden om macht en aanzien. Aan het

⁴⁴ Schmid en Wollasch (ed.), *Memoria*; Schmid, *Geblüt, Herrschaft*; Härtel (ed.), *Personennamen und Identität*; Patze (ed.), *Geschichtsschreibung und Geschichtsbewusstsein*.

⁴⁵ Moeglin, 'Dynastisches Bewusstsein'.

⁴⁶ Zie m.n.: Ehlers (ed.), *Ansätze und Diskontinuität*; Beumann en Schröder (ed.), *Aspekte der Nationenbildung*. Zie ook: Moeglin en Babel (ed.), *Identité régionale et conscience nationale*; Brühl en Schneidmüller (ed.), *Mittelalterliches Reichs- und Nationsbildung*.

⁴⁷ Hirschi, *Wettkampf*, 57. Voor een uitgebreidere definitie, zie p. 63.

einde van de vijftiende en in de zestiende eeuw zetten humanistische geleerden dit natievertoog om in een nationalistische ideologie, waarin de verdediging van de vrijheid en eer van de eigen natie, en de strijd tegen vreemde invloeden en inmenging van buitenaf gepropageerd werden. Hoewel de natie door deze geleerden werd voorgesteld als een horizontale volksgemeenschap, bleef hun vertoog grotendeels beperkt tot de eigen intellectuele kring. Het moderne nationalisme, dat volgens Hirschi een product is van de premoderne natievertoegen, wijkt hiervan af doordat het zich in de moderne tijd uitbreidde over brede lagen van de bevolking.

In Nederland en België staat het onderzoek naar nationale identiteiten voor een deel in het teken van de eenwording van de Nederlanden in de vijftiende en zestiende eeuw onder de Bourgondische en Habsburgse vorstenhuizen. In *De Bourgondiërs. De Nederlanden op weg naar eenheid* (1997) beschrijven Wim Blockmans en Walter Prevenier de politieke en institutionele aspecten van dit proces. Blockmans is echter sceptisch ten aanzien van de vraag of de politieke eenwording een gemeenschappelijke Nederlandse identiteit in het leven riep. De in de loop der eeuwen, binnen institutionele kaders ontstane lokale en regionale identiteiten van de steden, graafschappen en hertogdommen waren volgens hem te hardnekkig om een overkoepelende Nederlandse identiteit mogelijk te maken. Daartoe waren de grenzen van de Nederlanden ook te weinig consistent, en stelde de culturele en economische samenhang tussen de verschillende landen te weinig voor. Het bijzondere karakter van de Nederlanden was juist gelegen in hun politieke pluriformiteit.⁴⁸ Een zelfde sceptische houding treffen we aan bij Alastair Duke in een artikel met de veelzeggende titel 'The elusive Netherlands'.

Robert Stein is minder terughoudend, hoewel ook hij erkent dat de identiteit van de Bourgondische Nederlanden een problematisch karakter had. Hij maakt daarbij een onderscheid tussen de in het westen gelegen kernlanden van de Nederlanden (Vlaanderen, Holland, Zeeland, Henegouwen, Brabant) en de perifere regio's in het oosten (Friesland, het Oversticht, Gelre, Luik, Luxemburg). Volgens Stein bestonden er tussen de kernlanden oude politieke, economische en culturele banden. Ook deelden de politieke elites van die landen gemeenschappelijke belangen. Samen met de Bourgondische en Habsburgse propaganda en centralisatiepolitiek, werkte dit de vorming van een gemeenschappelijke identiteit in de hand.⁴⁹ Het idee van de natie heeft volgens Stein vooral een legitimerende functie. Politieke elites creëerden nationale identiteiten om hun positie tegenover onderdanen te legitimeren. Dit verwoordt hij onder andere in zijn artikel 'Nationale identiteiten in de Late middeleeuwen' uit 2001, waarin Stein empirische gegevens over met name Brabant toetst aan de diverse definities van en theorieën over natievorming.⁵⁰

Véronique Lambert heeft zich in haar onderzoek naar nationale identiteiten specifiek gericht op het middeleeuwse Vlaanderen. Aan de hand van Vlaamse oorsprongmythen is ze nagegaan of de natieconcepten van onder andere Benedict Anderson en Anthony Smith al in de middeleeuwen aanwezig waren. Het antwoord van Lambert hierop is bevestigend. In de oorsprongmythen wordt Vlaanderen verbeeld als een soevereine en begrensde politieke gemeenschap, waarvan de leden met elkaar verbonden waren door een gemeenschappelijke biologische oorsprong. Wel tekent zij hierbij aan dat het vertoog hierover in Vlaanderen

⁴⁸ Blockmans, 'Regionale Identität'; Blockmans, 'Geschichte eines nicht-bestehenden Staates'; Blockmans, 'Wie weit und wie tief?'.
⁴⁹ Stein, 'The urban network'; Stein, 'Stände und Staat'; Stein, 'Seventeen'.

⁵⁰ Zie ook: Stein, *Politiek en historiografie*, 267-274, waarin de Stein het belang benadrukt van de dynastie en van geschiedschrijving voor de vorming van een nationale identiteit in Brabant.

beperkt bleef tot de stedelijke toplaag. In bredere zin betoogt Lambert dat middeleeuwse naties gebaseerd waren op biologische oorsprongmythen.⁵¹

De literatuur over nationalisme, naties en nationale identiteiten is schier onuitputtelijk. We hebben hier slechts een fractie van besproken.⁵² Uit het voorgaande kan een aantal conclusies getrokken worden. In de eerste plaats is vrijwel iedereen het er over eens dat naties en nationale identiteiten constructies zijn: ze bestaan primair in de verbeelding, en in het met deze verbeelding samenhangende handelen. Ondanks deze eensgezindheid zijn er talloze verschillende definities en theorieën in omloop. Dit is het tweede punt. Grofweg kan men indeling maken tussen modernisten als Anderson en Gellner, die vinden dat naties uitsluitend moderne verschijnselen zijn, en figuren als Smith en Hastings, die deze gedachte nuanceren of verwerpen. Daarnaast kan men een onderscheid maken tussen diegenen die menen dat naties bewust, met een bepaald doel zijn uitgevonden, en diegenen die menen dat naties een onbedoeld gevolg zijn van historische ontwikkelingen en denkprocessen. De derde conclusie is dat er een aanzienlijke kloof is tussen de empirische en pragmatische benadering van de mediëvisten en de theoretische, op langdurige processen gerichte benadering van de sociologen en antropologen. Het blijkt lastig om deze twee benaderingswijzen in elkaar te passen. Ten slotte is het onderzoek naar nationale identiteiten vooral gericht op grote politieke eenheden: koninkrijken en moderne staten. In de Duitse *Landesgeschichte* worden weliswaar regionale territoria als uitgangspunt genomen, maar daarbij bedient men zich niet zozeer van het begrip 'natie', als wel van de begrippen 'territoriale identiteit', of 'territoriaal bewustzijn'.

De term natie, zo lijkt het, schept meer onduidelijkheid dan dat hij opheldert. Natie is een begrip dat de last van zijn eigen geschiedenis niet van zich af kan schudden; het wil maar niet loskomen van zijn historische context.⁵³ De enige manier om helderheid te krijgen is een begripshistorische benadering,⁵⁴ of een consequent doorgevoerde vertooganalyse, zoals Caspar Hirschi heeft gedaan. De oudheid, de middeleeuwen, de zestiende eeuw, de negentiende eeuw: iedere periode had zijn eigen natiebegrif.⁵⁵ Vandaar dat bijvoorbeeld Bernard Guenée en Susan Reynolds nadrukkelijk uitgaan van een contemporair natiebegrif, in hun geval het middeleeuwse. Modernisten als Gellner en Breuilly pretenderen een niet-tijdgebonden definitie te hanteren, maar gaan doorgaans impliciet uit van een negentiende-eeuws natiebegrif.⁵⁶

De besproken natie-theorieën zijn in dit boek steeds op de achtergrond aanwezig. Ze maken ons attent op de wisselwerking tussen politieke processen en de vorming van identiteiten, en op het geconstrueerde karakter van identiteiten.⁵⁷ Toch zijn ze uiteindelijk niet goed toepasbaar op Gelre. In de bronnen wordt Gelre zelden aangeduid als 'natie', in tegenstelling tot grotere politieke eenheden als Engeland of Frankrijk. Bovendien heeft het theoretisch debat over nationale identiteiten vooral betrekking op koninkrijken en moderne staten, in plaats van op regionale territoria. Het is dan ook niet zinvol om voor ons onderzoek

⁵¹ Lambert, 'Methodologische beschouwingen'; Lambert, 'Oorsprongmythen'

⁵² Waar we bijvoorbeeld geen aandacht aan hebben besteed zijn de diverse studies over de relatie tussen politieke theorievorming en nationale identiteiten in de middeleeuwen. Van belang is hier met name: Kantorowicz, *The king's two bodies*; Kantorowicz, 'Pro patria mori'. Zie ook: Leupen, *Keizer in zijn eigen rijk*.

⁵³ Vgl. Geary, *Myth of nations*, 41-42.

⁵⁴ Vgl. de geschiedenis van het begrip 'vaderland' in: Van Sas (ed.), *Vaderland. Een geschiedenis*. Zie ook het deel 'Volk, Nation, Nationalismus, Masse' in: Brunner e.a. (ed.), *Geschichtliche Grundbegriffe* VII, 141 e.v.

⁵⁵ Smith tracht dit probleem te ondervangen door een 'transhistorische' ideaaltype van de natie te onderscheiden van de verschillende tijd- en plaatsgebonden manifestaties van dit ideaaltype. Smith, *The cultural foundations*, 18-22.

⁵⁶ Zie ook die kritiek van Smith in *The cultural foundations*, 13-19.

⁵⁷ De wijze waarop politieke gemeenschappen en politieke identiteiten elkaar vormen, zowel in de moderne als in de premoderne tijd, staat ook centraal in de door Len Scales en Oliver Zimmer uitgegeven bundel *Power and the nation in European history*.

de term 'natie' of 'nationale identiteit' als uitgangspunt te nemen. In plaats van 'natie' zullen we het begrip 'politieke identiteit' gebruiken. In de volgende paragraaf zullen we aangeven wat we daarmee bedoelen.

4 Politieke identiteit

De vraagstelling achter ons onderzoek is, zo stelden we in de eerste paragraaf: welk verband bestond er tussen de vorming van Gelre als politieke gemeenschap, en de vorming van een Gelderse politieke identiteit? We zullen voor de beantwoording daarvan de volgende omschrijving van politieke identiteit gebruiken: een politieke identiteit verwijst naar de wijze waarop mensen in hun denken en doen een politieke gemeenschap construeren, en naar de wijze waarop zij zich met die politieke gemeenschap identificeren. Drie onderdelen van deze omschrijving zullen we hieronder nader belichten, namelijk: de verhouding tussen denken en doen, of verbeelding en praxis; identificatie; en de betekenis van de term 'politieke gemeenschap'.

Willem Frijhoff stelt dat identiteit, ongeacht of het nu gaat om individuele of groepsidentiteit, tot stand komt in het spanningsveld tussen verbeelding en praxis. Ook de discussies over naties en nationale identiteiten wijzen op de relatie tussen beeld en praxis: tussen politieke en institutionele ontwikkelingen, verbeelding en identiteit. Met name Guenée, Reynolds, Blockmans en diverse Duitse historici gaan uit van een verband tussen politieke processen en de vorming van identiteiten. Onder anderen Benedict Anderson en Adrian Hastings benadrukken op hun beurt het verbeelde, of discursieve karakter van de politieke gemeenschap: zij is meer dan alleen een verzameling instituties, wetten en regels; zij is ook een vertoog. Bovendien wijzen diverse auteurs erop dat degenen die in de premoderne tijd de politieke gemeenschap en de identiteit daarvan construeerden, zowel in doen als in denken, de politieke elites of *Trägerschichten* waren. Daarbij moeten we in gedachte houden dat een politieke gemeenschap en een politieke identiteit niet per se bewuste 'uitvindingen' waren van deze elites. Anthony Smith heeft terecht gewezen op de sturende werking van overgeleverde beelden, symbolen en verhalen op het doen en denken van de mens. De politieke elites creëerden niet alleen vertogen, maar waren zelf ook onderdeel van bestaande vertogen.⁵⁸

Identificatie: een van de uitgangspunten achter ons onderzoek wordt gevormd door de *social identity theory*, met haar nadruk op identificatie. Onderzoek naar de Gelderse politieke identiteit betekent onderzoek naar een groepsidentiteit. De *social identity theory* laat zien dat een groepsidentiteit inhoudt dat individuen zich identificeren met een groep. Als zodanig bestaat een groepsidentiteit slechts als onderdeel van een uit meerdere lagen bestaande persoonlijke identiteit. Identificatie met een groep is echter, en daar verwijst Andersons *Imagined communities* ook naar, alleen mogelijk via beelden. Iemand kan zich slechts met een groep identificeren via het beeld dat hij daarvan heeft. Anders gezegd: een mens identificeert zich niet met een gemeenschap, maar met een verbeelde gemeenschap.

Richten we onze blik op het laatmiddeleeuwse Gelre, dan kon identificatie daarmee dus alleen geschieden via de beelden die van Gelre in omloop waren. Nu bestond er echter niet één Gelre-beeld, maar verschillende beelden naast en door elkaar, mede afhankelijk van het perspectief van de beschouwer, in wisselwerking met beelden die buiten Gelre ontstonden. De term Gelderse identiteit suggereert dan ook een samenhang en eenheid die er in

⁵⁸ Ook Caspar Hirschi heeft hierop gewezen: "Diskurse beherrschen bis zu einem gewissen Mass ihre eigenen Initianten und Repräsentanten. Einmal öffentlich gemacht, entwickeln sie eine Eigendynamik und sind nur noch begrenzt kontrollierbar. Man kann Diskurse daher als soziale Akteure beschreiben." Hirschi, *Wettkampf*, 52-53.

werkelijkheid nooit is geweest. Bovendien bestond het hertogdom uit vier verschillende kwartieren en talloze steden, heerlijkheden, ambten, dorpen, sociale groepen en politieke facties waar de inwoners zich ook weer een beeld van vormden, en waar zij zich al dan niet mee identificeerden. De Gelderse identiteit was bij uitstek een gelaagde, of samengestelde identiteit. Gelre was daarmee niet uniek, maar juist exemplarisch voor de laatmiddeleeuwse regionale politieke eenheden, die veel minder afgerond, bestuurlijk homogeen, consistent en vanzelfsprekend waren dan de moderne 'natiestaten'. Deze eenheden waren niet statisch, maar dynamisch: sommige kwamen op, andere verdwenen, of vielen uit elkaar, en voortdurend waren ze onderhevig aan zowel middelpuntzoekende als middelpuntvliedende krachten, en aan processen van zowel schaalvergroting, waarbij politieke structuren op elkaar werden gestapeld, of in elkaar gevoegd, als schaalverkleining.

Ik heb gekozen voor het begrip 'politiek gemeenschap' in plaats van 'staat'. De term heb ik ontleend aan Benedict Andersons *Imagined communities*. Een politieke gemeenschap is echter, in tegenstelling tot wat Anderson in zijn boek suggereert, meer dan alleen een idee, of een beeld. Een eenvoudige en doeltreffende definitie is van de politicoloog David Easton. Onder een 'politieke gemeenschap' verstaat hij: "a group of persons who seek to solve their problems in common through a shared political structure."⁵⁹

We hanteren deze omschrijving omdat zij goed toepasbaar is op de laatmiddeleeuwse politieke situatie, waarin een begrip als 'staat' nog wat anachronistisch aandoet. De politieke gemeenschap heeft een informeler en minder uitgewerkt en centralistisch karakter dan een moderne staat. De vorming van politieke gemeenschappen is uiteraard wel onderdeel van het langdurige proces van staatsvorming. We zullen hier in de volgende paragraaf nader op ingaan. Bovendien benadrukt Eastons omschrijving dat politieke structuren niet (altijd) van bovenaf zijn opgelegd, maar vaak van onderop vorm krijgen.⁶⁰ De participatie van leden van de politieke gemeenschap (wederom: de *Trägerschichten*) is cruciaal voor het ontstaan van politieke structuren. Hoewel het wat naïef is om, in navolging van bijvoorbeeld Otto Brunner en andere historici uit de traditie van de *Landesgeschichte*, ervan uit te gaan dat politieke structuren alleen van onderop ontstaan, biedt deze benadering wel goed zicht op de ontwikkeling van politieke identiteiten.⁶¹ David Easton spreekt in dit verband over een *sense of political community*; deze bepaalt op de lange termijn de cohesie van een politieke gemeenschap en de politieke structuren. De *sense of political community* omschrijft hij als volgt: "It is a matter of mutual sympathy and loyalties (...); or at least partial identification in terms of self-images and interest; of ability to predict each other's behavior and ability to act in accordance with that prediction."⁶²

⁵⁹ Easton heeft meerder definities gegeven. Deze is afkomstig uit: Easton en Hess, 'Child's political world', 233. Zie verder: Easton, *A systems analysis*, 171 e.v.; Easton, 'An approach'. Centraal in het wat abstracte denken van Easton staat het begrip 'politiek systeem'. Een politiek systeem bestaat volgens hem uit drie elementen: de 'politieke gemeenschap', het 'regime' (het geheel van wetten en regels) en de 'autoriteiten' (de uitvoerders, of bestuurders). Passen we dit toe op Gelre, dan vallen onder 'autoriteiten' de graaf/hertog, de raadslieden, rentmeesters, ambtmannen, dijkgraven, schepenen, burgemeesters, enz. Onder 'regime' vallen onder andere de leen-, stad- en landrechten, tollens, toezeggingen van de graven/hertogen aan de ridders en steden en muntverordeningen. Het 'regime' geeft structuur aan de politieke gemeenschap: ze bakent de politieke gemeenschap als het ware af, en vult haar ook in.

⁶⁰ Easton: "No political system can continue to operate unless its members are willing to support the existence of a group that seeks to settle differences or promote decisions through peaceful action in common. (...) To refer to this phenomenon we can speak of the political community." Easton, 'An approach', 391.

⁶¹ Vgl. Brunner, *Land und Herrschaft*; Blicke, 'Commons and the state'.

⁶² Easton, *A systems analysis*, 184-185.

5 Staat, politieke gemeenschap en territorium

Een politieke identiteit, we herhalen het nog eens, verwijst naar de wijze waarop mensen in hun denken en doen een politieke gemeenschap construeren, en naar de wijze waarop zij zich met die politieke gemeenschap identificeren. Met 'mensen' doelen we hier primair op de politieke en culturele elites. Concreet: op de graaf, of hertog en zijn familie, op de ridders, het patriciaat in de steden en op geschiedschrijvers. Andere groepen hebben eenvoudig te weinig sporen nagelaten om in het onderzoek betrokken te kunnen worden. De vraag naar de wisselwerking tussen de denkwijze van de elites en die van bredere lagen van de bevolking is beslist relevant. De bronnen staan ons echter niet toe om hier fundamentele uitspraken over te doen; we zullen er slechts marginaal aandacht aan besteden.

De omschrijving maakt duidelijk dat de ontwikkeling van politieke identiteiten in de late middeleeuwen niet op zichzelf staat, maar onderdeel is van het ontstaansproces van politieke gemeenschappen, doorgaans aangeduid als: het proces van staatsvorming. Politieke identiteit heeft niet alleen betrekking op beelden en emoties, maar ook op praktische zaken als de opeenvolging van vorsten, erfrecht, de inrichting van het bestuur, de vorming van vertegenwoordigende lichamen, muntslag, de stichting van steden, de bouw van kastelen, belastingheffing en oorlogvoering.

De lange tijdspanne die het onderzoek beslaat (1100-1600) is dan ook noodzakelijk. Het ontstaan van een Gelderse identiteit kan immers slechts begrepen worden tegen de achtergrond van de lange ontstaansgeschiedenis van Gelre als politieke gemeenschap: tegen de achtergrond van het ontstaan van een Gelderse dynastie, van de clustering van goederen en rechten, van de opkomst van de steden, van het ontstaan van bestuursinstellingen, enzovoorts. Met andere woorden: de ontwikkeling van een Gelderse identiteit moet onderzocht worden in de context van de langetermijnprocessen van territorialisering en staatsvorming. Wat we onder territorialisering en staatsvorming precies verstaan zullen we hieronder uitwerken.

In de literatuur wordt staatsvorming doorgaans beschreven in termen van accumulatie en concentratie van macht, namelijk van dwangmiddelen, kapitaal en ideeën. Bovendien wordt de staat voorgesteld als een autonoom, zelfstandig handelend subject. Laten we ons beperken tot twee sociologen die de jaren 1980 en 1990 een belangrijk stempel hebben gedrukt op het denken over staatsvorming: Charles Tilly en Michael Mann. In zijn *Coercion, capital, and European states* (1990) beschrijft Tilly staten als “coercion-wielding organizations that (...) exercise clear priority in some respects over all other organizations within substantial territories”.⁶³ Oorlog was volgens hem de drijvende kracht achter staatsvorming. Oorlogen putten staten niet uit, maar versterkten ze juist. Zij noopten machthebbers ertoe om de middelen van de staat, in de vorm van dwang en/of kapitaal, te vergroten. Dwangmiddelen en kapitaal werden zo steeds meer aan de samenleving onttrokken, ten gunste van de staat. In gebieden waar machthebbers optimaal in de gelegenheid waren om zowel dwangmiddelen als kapitaal te verwerven kon de moderne 'natiestaat' ontstaan.

Een minder eenduidige benadering biedt Michael Mann, die in zijn *Sources of social power* (1986) de nadruk legt op het autonome karakter van de staat.⁶⁴ Een staat is volgens Mann een machtsorganisatie die een begreind gebied, een territorium, reguleert vanuit een centrum. Centraliteit en territorialiteit zijn de elementen die de staat onderscheiden van andere

⁶³ Tilly, *Coercion*, 1-2.

⁶⁴ Van *Sources of social power* zijn twee delen verschenen (het voorgenomen derde deel moet nog uitkomen). Het eerste, en voor ons meest relevante deel is uit 1986; het tweede is in 1993 uitgekomen. Zie ook: Mann, 'Autonomous power'.

machtsorganisaties, zoals ondernemingen, religieuze instellingen, partijen, enzovoorts.⁶⁵ Mann onderscheidt, op een analytisch niveau, vier typen van macht: ideologische, economische, militaire en politieke macht, waarbij hij 'macht' definieert als "the ability to pursue and attain goals through mastery (...) exercised over other people".⁶⁶ Politieke macht, de macht om vanuit een centrum een territorium te reguleren, vindt zijn oorsprong en institutionele inbedding in de staat.⁶⁷ De oorsprong en inbedding van de andere drie typen van macht liggen in principe daarbuiten, hoewel de staat daar wel controle over kan verkrijgen. Het proces van staatsvorming beschrijft Mann als een dialectiek tussen de staat en andere machtsorganisaties: een dialectiek tussen politieke, ideologische, economische en militaire macht, waarbij de verschillende vormen van macht elkaar in een opeenvolgende reeks versterken.⁶⁸

Ook historici beschrijven staatsvorming dikwijls, impliciet of expliciet, als een proces van accumulatie en concentratie van macht; en ook zij beschouwen de staat als een zelfstandig handelend subject, en de samenleving als lijdend voorwerp, of obstakel.⁶⁹ Gaan deze ideeën echter niet teveel uit van de negentiende- en twintigste-eeuwse 'natiestaat'? Politieke eenheden in de late middeleeuwen waren juist pluriform, grillig en ambigu.⁷⁰ Staatsvorming gaat mijns inziens niet direct om accumulatie en concentratie van macht, maar om ordening en regulering van de samenleving op zowel centraal als decentraal niveau. Een politieke eenheid was in de late middeleeuwen een heterogeen samenstel van lokale, regionale en bovenregionale politieke structuren die voor ordening en regulering zorgden. Deze politieke eenheden kan men dan ook niet beschouwen als autonome subjecten. De politieke structuren die zich op de verschillende niveaus ontwikkelden waren concreet en persoonlijk van aard. Wel is het zo dat deze structuren vanaf het einde van de middeleeuwen abstracter en formeler werden. Voor zover ik in dit boek het begrip 'staatsvorming' gebruik, doel ik daarmee op deze abstrahering en formalisering van de politieke structuren, en niet op accumulatie en centralisatie van macht.

Om het specifieke karakter van de premoderne staat te benadrukken heeft Helmut Koenigsberger de term *composite state* geïntroduceerd: staten, of koninkrijken waren vaak personele unies, samengesteld uit meerdere landen of politieke eenheden. Het begrip maakt ons bewust van de specifieke eigenaardigheden van de premoderne staatkundige structuur van Europa. Evidente voorbeelden zijn de Bourgondische Nederlanden, het koninkrijk Spanje

⁶⁵ Mann geeft de volgende definitie van 'staat': "The state is a differentiated set of institutions and personnel, embodying centrality, in the sense that political relations radiate outward to cover a territorially demarcated area, over which it claims a monopoly of binding and permanent rule-making, backed up by physical violence." Mann, *Sources*, 37; Mann, 'Autonomous power', 112.

⁶⁶ Mann, *Sources*, 6.

⁶⁷ 'Political powers are those of centralized, institutionalized, territorial regulation.' Mann, *Sources*, 11, 26-27.

⁶⁸ Wanneer een staat uiteenvalt worden de door de staat ontwikkelde beheerstechnieken overgenomen en verder uitgewerkt door andere machtsorganisaties; later, wanneer de staat in een andere gedaante weer opkomt, zal hij deze inmiddels verder uitgewerkte technieken op zijn beurt overnemen.

⁶⁹ Men denke bijvoorbeeld aan diverse artikelen in bundels uit de serie 'Origins of the Modern State', waarvan tussen 1995 en 2000 zeven delen zijn verschenen. Zie o.a. ook de recente monografieën van Genêt, *La genèse de l'État*, en Reinhard, *Geschichte des modernen Staates*.

⁷⁰ Wim Blockmans stelt zich in dit verband de vraag of het begrip *staatsvorming* voor de premoderne tijd niet misleidend is, en of de staat niet een façade is die onze blik op de werkelijkheid in de weg zit: "Tot aan de Franse Revolutie is de realiteit van de Europese staat veelvormig: van imperia (...), via 'nationale' staten, territoriale vorstendommen, federaties, stadstaten, tot stedelijke republieken en agrarische kantons. De meeste (...) vroegmoderne staten in Europa waren samengesteld uit eerder gevormde kleine staatkundige bestanddelen. Die behielden ook in de personele unie of nadere vormen van integratie een bepaalde autonomie en identiteit." (Blockmans, 'Beheersen en overtuigen', 25) Blockmans pleit voor een benadering van staatsvorming waarbij niet het statische perspectief van de moderne staten als uitgangspunt wordt genomen, maar een dynamisch perspectief van voortdurende competitie tussen de verschillende (Europese) machtskernen. Zie ook: Blockmans, 'Veelvormigheid'.

(samengesteld uit onder andere Castilië en Aragon) en het dubbelkoninkrijk Oostenrijk-Hongarije.⁷¹ Maar ook op het oog afgeronde, enkelvoudige politieke eenheden waren samengesteld uit kleinere bestanddelen met een zekere autonomie; ook zij waren bij nader inzien mozaïeken van steden, standen, districten, dorpen en kerkelijke immuniteiten.⁷²

Om eerder genoemde redenen nemen we echter niet de term 'staat', maar 'politieke gemeenschap' als uitgangspunt, zoals gedefinieerd door Easton. Hiermee vermijden we het idee dat het bij de vorming van politieke eenheden in de late middeleeuwen gaat om accumulatie en centralisatie van macht: het gaat om ordening en regulering op centraal en decentraal niveau van onderdelen van de samenleving, en de integratie van de politieke structuren die daaruit voortkomen in territoriale verbanden. Bovendien biedt het begrip ruimte voor het samengestelde karakter van politieke eenheden in de late middeleeuwen. Verder, en daarmee komen we weer terug op het begrip 'politieke identiteit', kan de institutionele vorming van politieke gemeenschappen niet los worden gezien van de wijze waarop de leden ze verbeelden en zich ermee identificeren.

De politieke gemeenschap Gelre had in de late middeleeuwen het karakter van wat in de *Landesgeschichte* wordt aangeduid als *Flächenstaat*, *Territorialstaat*, of eenvoudig *Territorium*.⁷³ In het Nederlands kunnen we dit vertalen met de wat in onbruik geraakte term 'landsheerlijkheid'.⁷⁴ In dit boek gebruiken we de term 'territorium', of gewoon 'land', naast 'politieke gemeenschap'. Het begrip 'territorium' heeft wel een specifiekere betekenis dan 'politieke gemeenschap'. Onder een territorium verstaan we: een verzameling van goederen, rechten en personen die door haar interne structuur een zelfstandige, geografische eenheid vormde.⁷⁵ 'Territorialisering' is het proces waarin goederen, rechten en personen clusterden tot een territorium. Een territorium is dus een politieke gemeenschap waarvan de politieke structuur geografisch bepaald is.

De structuur die het Gelderse territorium bijeenhield was vierledig. Ze bestond uit de volgende onderdelen:

1. een dynastie: een opeenvolgende, genealogische reeks van graven en hertogen;
2. een door de opeenvolgende vorsten gecreëerd landschap van domeinen, burchten, steden, jurisdicties, enzovoorts (de fysieke structuur);
3. netwerken van lokale elites die zich aanvankelijk rond de dynastie, en later ook op territoriale basis groepeerden (de sociaal-politieke structuur);
4. beelden van, en vertogen over de dynastie, de fysieke en de sociaal-politieke structuur, en identificaties met deze beelden en vertogen (de mentale structuur).

In de hierna volgende delen en hoofdstukken zullen we deze punten nader uitwerken. De opzet van het boek is namelijk als volgt. Deel I (hoofdstuk 1 en 2) richt zich op de dynastie: op haar ontstaan, samenhang, en op de beelden die zij opriep en uitdroeg. Deel II (hoofdstuk 3 en 4) is gewijd aan wat we voor het gemak 'het land' noemen, dat wil zeggen: de fysieke en de sociaal-politieke structuur van de politieke gemeenschap Gelre. In deel III (hoofdstuk 5, 6 en 7) richten we ons ten slotte op de mentale structuur: op de verbeelding van en identificatie met Gelre als politieke gemeenschap, waarbij we steeds de samenhang trachtten te zoeken

⁷¹ Koenigsberger, 'Dominium regale'.

⁷² Zie ook: Blockmans, 'Beheersen en overtuigen', 25.

⁷³ Bünz, 'Das Land als Bezugsrahmen'.

⁷⁴ Men denke aan het Jappe Alberts' handboek voor de middeleeuwse geschiedenis van Gelre: *Van heerlijkheid tot landsheerlijkheid*.

⁷⁵ We zullen voorbijgaan aan het subtiel onderscheid dat door onder andere Otto Brunner wordt gemaakt tussen territorium en land, of *terra*. Een territorium was een land, maar kon tegelijk uit meerdere landen bestaan, zoals het land Gelre bestond uit onder andere de landen van Zutphen, de Betuwe en de Veluwe. Brunner, *Land und Herrschaft*; Bünz, 'Das Land', 63-64.

tussen deze beelden en de elementen uit de politieke, fysieke en sociale werkelijkheid zoals die in de eerdere hoofdstukken naar voren zijn gekomen.

Hoewel de problematiek rond territorialisering, staatsvorming en identiteit grensoverschrijdend is, beperkt dit boek zich strikt tot Gelre. Het spreekt echter voor zich, dat de problemen en vragen die in de onderstaande hoofdstukken aan de orde komen niet alleen betrekking hebben op Gelre, maar ook op andere landen, zoals het Sticht en Oversticht, Kleef, Holland en Brabant, en op niet-territoriale netwerken, zoals de Hanze, en intellectuele en religieuze netwerken. De vraag hoe Gelre zich verhiel tot deze landen en netwerken moet nadrukkelijk worden gesteld, maar het antwoord daarop zal dit boek schuldig blijven. Wel hoopt dit boek handvatten te bieden voor het onderzoek naar territorialisering, staatsvorming en identiteit in ander laatmiddeleeuwse regio's.

